

Interventie

Kriebels in je buik Speciaal Onderwijs

Erkenning

Erkend door deelcommissie Jeugdgezondheidszorg, preventie en gezondheidsbevordering

Datum: 24 september 2020

Oordeel: Goed onderbouwd

De referentie naar dit document is: Maris, Euwema, Vermeulen (augustus 2020).
Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Kriebels in je buik Speciaal
Onderwijs'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van
www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoud

Inhoud.....	3
Samenvatting	4
Doelgroep.....	4
Doel	4
Aanpak	4
Materiaal	4
Onderbouwing.....	4
Onderzoek.....	5
1. Uitgebreide beschrijving.....	6
1.1 Doelgroep	6
1.2 Doel	7
1.3 Aanpak	8
2. Uitvoering.....	13
3. Onderbouwing	17
4. Onderzoek	25
5. Samenvatting Werkzame elementen	27
6. Aangehaalde literatuur	28

Samenvatting

Korte samenvatting van de interventie

Kriebels in je buik Speciaal Onderwijs (hierna: Kriebels in je buik SO) is een digitaal lespakket seksuele vorming voor het speciaal onderwijs. Het lespakket sluit aan bij het ontwikkelingsniveau, het leervermogen en de leefwereld van leerlingen in het speciaal onderwijs. Het uitgangspunt voor Kriebels in je buik SO is de leerlijn seksuele vorming voor SO ZML, ontwikkeld door Rutgers en de CED-groep. De doelen uit deze leerlijn zijn vertaald naar vijftig lessen verspreid over negen niveaus. De lessen zijn onderverdeeld in vier thema's: (I) lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld, (II) voortplanting, (III) relatievorming en seksuele diversiteit en (IV) (online) seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid. Kriebels in je buik SO beoogt bij te dragen aan een gezonde, prettige en veilige seksuele ontwikkeling van kinderen. De lesmethode wordt als doorlopende leerlijn voor leerlingen van 4 tot 12 jaar aangeboden en wordt onder andere gebruikt tijdens de landelijke themaweek Week van de Lentekriebels.

Doelgroep

De einddoelgroep van Kriebels in je buik SO zijn zeer moeilijk lerende kinderen van 4 tot 12 jaar die speciaal onderwijs volgen. De leraren van de leerlingen zijn de intermediaire doelgroep. Zij gebruiken de methode voor hun seksuele vormingslessen. M.b.v. het draaiboek Kriebels op School (SO), worden ouders betrokken.

Doel

Kriebels in je buik SO heeft als doel om een gezonde, prettige en veilige relationele en seksuele ontwikkeling te bevorderen bij leerlingen van 4 tot 12 jaar in het speciaal onderwijs. Het lespakket is gebaseerd op de leerlijn seksuele vorming voor het SO ZML (CED-groep & Rutgers, 2014) waarin de wettelijk verplichte kerndoelen (voor het SO, vooral kerndoel 23 wat gericht is op het respecteren van verschillen, seksuele weerbaarheid en het eigen lichaam) voor het onderwijs vertaald zijn naar lesdoelen.

Aanpak

Kriebels in je buik SO bestaat uit vijftig digitale lessen van 45-50 minuten over de thema's: (I) lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld, (II) voortplanting, (III) relatievorming en seksuele diversiteit en (IV) (online) seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid. De lessen sluiten zoveel mogelijk aan bij de ontwikkelingsfase, leefwereld, vragen en problemen van leerlingen op het speciaal onderwijs.

Materiaal

Kriebels in je buik SO is bereikbaar via www.kriebelsinjebukso.nl. De leraar kan lessen selecteren op thema, leerjaar en niveau. De digitale handleiding bevat voor elke les een beschrijving van het doel, instructie voor gebruik, aanvullende werkvormen, tips voor lesgeven, (downloadbare) werkbladen en beeldmateriaal.

Onderbouwing

Leerlingen met een verstandelijke beperking hebben vaker dan hun niet beperkte leeftijdsgenoten een negatief zelfbeeld en negatieve houding ten opzichte van seksuele en genderdiversiteit. Ze lopen meer risico slachtoffer en/of dader te worden van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Ook hebben ze minder toegang tot informatie en begrijpen ze informatie minder goed, waardoor ze minder kennis hebben van seksualiteit en

intimiteit dan niet beperkte leeftijdsgenoten. Ze zijn kwetsbaar in (online) contacten en vaak verminderd weerbaar. Bij de ontwikkeling van Kriebels in je buik SO is gebruik gemaakt van planmatige interventieontwikkeling via de methode van intervention mapping (Bartholomew, Parcel, Kok & Gottlieb, 2006; Brug, Van Assema & Lechner, 2010). Er is een koppeling gemaakt tussen beoogd gedrag, beïnvloedbare determinanten voor een gezonde, prettige en veilige seksuele ontwikkeling van kinderen, (sub)doelen op niveau van kennis, attitude, vaardigheden, risico perceptie en (effectieve) methoden. De doelen zijn gekoppeld aan de leerdoelen uit de leerlijn seksuele vorming, om op deze manier een verbinding te maken tussen de theorie van gezondheidsbevordering (planmatige interventieontwikkeling) en de praktijk/ taal van het onderwijs (leerlijnen). Het EDI-model wordt gebruikt als onderliggend didactisch model. Bij de ontwikkeling, keuze en vormgeving van werkvormen is meegenomen wat we weten over 'wat werkt' in kennisoverdracht, aanleren van vaardigheden en attitudevorming bij kinderen met een verstandelijke beperking en/of autismespectrumstoornis.

Onderzoek

Uit de procesevaluatie blijkt dat 78% van de 51 scholen voor SO in Nederland het lespakket heeft aangeschaft (Coehoorn, 2019). Enkele leraren hebben feedback gegeven en de meesten van hen waarderen het lespakket. De thema's die aan bod komen worden gezien als relevant en de werkvormen als prettig. Het lespakket kan nog beter bij leerlingen aansluiten wanneer nog meer talige opdrachten vervangen worden door actieve, visuele en interactieve werkvormen. Ook het aanbieden van alternatieve werkvormen, naast werkvormen als interviewen en rollenspellen, is aan te raden. Een flink aantal van de werkvormen zijn inmiddels aangepast naar (inter-)actieve en visuele werkvormen. We beogen een grotere herziening van het lespakket vanaf 2021, ook gezien de mogelijke aanpassingen die noodzakelijk zijn vanwege het 'nieuwe normaal', waarin kinderen vaker online te vinden zijn.

1. Uitgebreide beschrijving

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

De einddoelgroep van Kriebels in je buik SO zijn zeer moeilijk lerende kinderen¹ van 4 tot 12 jaar die speciaal onderwijs volgen. De meeste ZML-leerlingen zijn te vinden in cluster 3 van het speciaal onderwijs, maar vanwege meervoudige problematiek komt het ook voor dat ZML-leerlingen in een ander cluster te vinden zijn. Voor ZML-leerlingen in cluster 2 en 4 is het pakket ook geschikt. Voor ZML-leerlingen in cluster 1 (visuele beperking) is het pakket niet zonder aanpassingen bruikbaar. Als de school beschikt over een braille-machine, dan kunnen delen van het pakket naar braille omgezet worden door de school zelf. Inhoudelijk zijn er geen werkvormen gericht op de specifieke doelgroepen van cluster 1, 2 en 4. Dat betekent bijv. dat er geen specifieke werkvorm voor auditieve beperking met ZML ontwikkeld is. De interventie is niet ontwikkeld voor het speciaal basisonderwijs (SBO), waar leerlingen aan de kerndoelen van het reguliere onderwijs werken.

Intermediaire doelgroep

De intermediaire doelgroep zijn leraren in het speciaal onderwijs. Ouders zijn een tweede intermediaire doelgroep en worden via de school (leraren) betrokken, onder andere via ontwikkelingsperspectief(OPP)-gesprekken. Ze zijn vaak de primaire opvoeders van de leerlingen.

Selectie van doelgroepen

Het lespakket is geschikt voor alle ZML leerlingen in de leeftijd van 4 tot 12 jaar in het speciaal onderwijs. Soms kan er sprake zijn van meervoudige problematiek bij leerlingen, bijvoorbeeld door een combinatie van verstandelijke beperking met een autismespectrumstoornis, psychische problematiek of seksueel trauma. In de vormgeving van het lespakket is zoveel mogelijk rekening gehouden met een 'lage prikkel informatieverwerking', om het pakket mede-toegankelijk te maken voor leerlingen met meervoudige problematiek, waaronder leerlingen met een stoornis in het autismespectrum.

Het is belangrijk dat leraren rekening houden met leerlingen die een verleden hebben van seksueel misbruik of seksuele grensoverschrijding, met name bij lessen die over dit onderwerp gaan. Ook voor leerlingen waar er sprake is van een verleden van seksueel misbruik of grensoverschrijding, kunnen de lessen (waarin het recht op zelfbeschikking, seksuele weerbaarheid, hulp vragen en preventie seksuele grensoverschrijding centraal staan) positief bijdragen aan de seksuele ontwikkeling. Voor leerlingen die in het proces

¹ 'Zeer moeilijk lerende kinderen' is de term die in het onderwijs het meest gebruikelijk is. In de wetenschappelijke literatuur wordt meestal gesproken van 'kinderen met een verstandelijke beperking'. In de DSM-5 wordt de verstandelijke beperking geschaard onder de neurobiologische ontwikkelingsstoornissen, en hiervan is sprake wanneer deze begint in de ontwikkelingsperiode oftewel de kindertijd, met beperkingen in zowel het verstandelijk als adaptief functioneren, in het conceptuele, sociale en praktische domein (APA, 2013).

van traumaverwerking zitten is het van belang om vooraf met de behandelaar af te stemmen of deelname aan de les op dat specifieke moment gewenst is.

Betrokkenheid doelgroep

1. Verkenning

In een focusgroep zijn zes potentiële gebruikers (leraren) en drie professionals met specifieke expertise op het thema (seksualiteit, ZML, autismespectrumstoornis (ASS), taalontwikkelingsstoornis) gevraagd naar verwachte bruikbaarheid en verbeterpunten van het lespakket Kriebels in je Buik voor het reguliere basisonderwijs.

2. Ontwikkeling

Een expertwerkgroep is vervolgens nauw betrokken geweest bij de ontwikkeling van de methode. Deze expertgroep bestond uit drie leraren met vijftien tot twintig jaar expertise in het ontwikkelen van lessen seksuele vorming in het speciaal onderwijs en met specifieke didactische kennis over jongeren met ZML, met ASS of een taalontwikkelingsstoornis. Een bredere klankbordgroep (2 interventieontwikkelaars, 1 wetenschapper, vier leraren/zorgprofessionals) gaf feedback op de ontwikkelde lessen.

3. Pilot

Tot slot is het lespakket uitgetest in een pilot. Hieraan namen zes leraren van twee scholen deel. Elke docent heeft 10 lessen uitgevoerd, met als voorwaarde een evenredige verspreiding over de vier hoofdthema's. De leraren kozen zelf de lessen, om de pilot zo toegankelijk mogelijk te maken. In totaal is er op 21 verschillende lessen feedback verzameld. De leraren hebben, naast hun eigen ervaringen met de lessen, ook terugkoppeling gegeven van hun inschatting van de ervaring van de leerlingen. De leeftijd van de leerlingen aan wie les is gegeven varieert van zes tot veertien jaar. De leerkrachten gaven les aan leerlingen met autisme (6 leraren), een (licht) verstandelijke beperking (zes), achterlopende sociaal-emotionele ontwikkeling (5), gedragsproblematiek (5), hechtingsproblematiek (vier) en seksueel trauma (één). De feedback is verwerkt in het uiteindelijke lespakket. Veel feedback ging over de technische kanten (hoe kom ik in het pakket, m'n wachtwoord werkt niet meer, etc.), inhoud van het pakket werd veelal positief gewaardeerd. Voor de techniek heeft Rutgers een doorlopend contract, wat betekent dat technische problemen door het hele jaar door opgepakt en verholpen worden.

1.2 Doel

Hoofddoel

Kriebels in je buik SO heeft als doel om een gezonde, prettige en veilige relationele en seksuele ontwikkeling te bevorderen bij zeer moeilijk lerende leerlingen van 4 tot 12 jaar in het speciaal onderwijs.

Kriebels in je Buik SO is opgebouwd als een doorlopende leerlijn en biedt scholen uitgewerkte lessen om aan leerlingen van 4 tot 12 jaar te geven. Voor elk leerjaar is per hoofdthema in ieder geval één les beschikbaar, bij onderwerpen die meer aandacht behoeven is een hoofdthema in meerdere lessen opgedeeld. Dat geldt met name voor lessen vanaf groep 5 en hoger. De lessen zijn afgestemd op het ontwikkelingsniveau van de leerlingen en zo komt het dat leerkrachten per leerjaar/ontwikkelingsniveau werken aan leerdoelen, zoals geformuleerd in [de leerlijn seksuele vorming](#) voor het SO ZML. De subdoelen van de lessen zijn dan ook geformuleerd op het niveau van de hoofdthema's

van de leerlijn, inclusief een tweetal 'algemenere' subdoelstellingen, op het niveau van kennis en bespreekbaarheid.

Subdoelen

De subdoelen van Kriebels in je buik SO zijn:

'Algemene' subdoelen van Kriebels in je Buik SO

1. Kinderen hebben betrouwbaardere kennis over seksualiteit en relaties (waaronder over: het lichaam, veranderingen tijdens de puberteit, voortplanting, relaties, seksuele identiteit, genderidentiteit, seksuele wensen en grenzen en seksuele risico's).
2. Kinderen praten makkelijker over relaties en seksualiteit, weten dat ze vragen kunnen stellen en weten hoe en bij wie ze hulp kunnen vragen bij problemen.

Specifieke subdoelen van Kriebels in je Buik SO

3. Kinderen hebben een positiever zelfbeeld/lichaamsbeeld en kunnen schoonheidsidealen en geseksualiseerde beelden in de media benoemen.
4. Kinderen gaan respectvol met elkaar om, staan positief tegenover gelijkwaardige en lhbt-relaties, keuren lhbt-discriminatie en seksuele grensoverschrijding af.
5. Kinderen weten wat zowel online als offline seksueel toelaatbaar en grensoverschrijdend gedrag is, weten hoe ze eigen wensen en grenzen kunnen uiten en bij wie ze om hulp kunnen vragen als ze te maken krijgen met seksuele grensoverschrijding.
6. Kinderen weten wat seks is, hebben basale kennis van bevruchting en voortplanting, en kennen de meest gebruikte vormen van anticonceptie/voorbehoedsmiddelen.

De subdoelen van 'Kriebels op school – versie voor speciaal onderwijs' voor ouders zijn:

- De ouders weten dat seksualiteit en relaties een onderwerp is waar ze met vragen over bij de school terecht kunnen.
- De ouders zijn bekend met de visie en activiteiten op het thema relaties en seksualiteit op school.
- De ouders hebben kennis over de seksuele ontwikkeling bij kinderen met een verstandelijke beperking en seksuele opvoeding, en weten hoe ze thuis kunnen aansluiten bij wat de school aanbiedt.

1.3 Aanpak

Opzet van de interventie

Kriebels in je buik SO sluit aan bij de [leerlijn seksuele vorming voor het SO ZML](#) (CED-Groep & Rutgers, 2014) en bestaat uit 49 lessen. De leerlijn is gebaseerd op de richtlijn voor *comprehensive sexuality education* (WHO, 2010) en gekoppeld aan de kerndoelen voor het SO ZML. De kerndoelen 2, 3, 21, 23 en 31 zijn gelinkt aan de vier hoofdthema's van de leerlijn. Bijvoorbeeld kerndoel 23: *De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen* (Mens en Samenleving) en kerndoel 21: *De leerlingen leren omgaan met verschillen tussen mensen wat betreft sociale en affectieve behoeften* (Mens en Samenleving).

De lessen zijn gekoppeld aan de leerdoelen zoals beschreven in de leerlijn voor de vier hoofdthema's: (I) lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld, (II) voortplanting, (III) relatievorming en seksuele diversiteit en (IV) (online) seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid. Anticonceptie en voorbehoedsmiddelen worden besproken onder 'voortplanting'. Voor het VSO is in de leerlijnen het hoofdthema 'Veilige seks' toegevoegd, waar deze onderwerpen verder uitgewerkt worden.

In de opbouw van de lessenreeks is rekening gehouden met de seksuele ontwikkelingsfasen van leerlingen, hun leerstijl en leervermogen. Er is gekozen voor een ontwikkelingsgerichte aanpak. Dat betekent dat de lesdoelen uit de leerlijn (beschreven op het ontwikkelingsniveau van leerlingen) zijn uitgewerkt naar lessen, met behulp van evidence-based werkvormen en aanvullende kennis vanuit de literatuur over wat werkt bij leerlingen met een verstandelijke beperking.

Inhoud van de interventie

Inhoud van de interventie

De lessen zijn geordend op leeftijd, niveau en hoofdthema. In elke les in aandacht voor positieve feedback van leerlingen (bijv. door de ruimte voor een sticker op werkbladen) en bekrachtiging van gewenst gedrag (bijv. door duimpjes omhoog bij quiz-antwoorden).

Elke les bevat zowel klassikale als individuele werkvormen. De leerkracht bepaalt het niveau van de klas aan de hand van de leerlijn. Het lespakket biedt de ruimte om, op basis van niveauverschillen in de klas, na de klassikale opdracht leerlingen individueel of in kleine groepen op niveau te begeleiden. De lesdoelen zijn beschreven op het niveau van 'kennis, attitude of vaardigheden' en bevatten kleine stappen. Een lesdoel op een laag niveau kan zijn '*de leerling kan lichaamsdelen benoemen*' en volgend lesdoel is dan '*de leerling herkent de voortplantingsfuncties*' en tot slot '*de leerling heeft basale kennis van bevruchting en voortplanting*'. Zo volgt het lespakket de opbouw van lesdoelen op leerling niveau. Een leerkracht stapt naar een volgend niveau met een leerling op het moment dat de leerling het doel op een eerder niveau beheerst. De leerkracht kan klassikaal al een stapje verder gaan, maar individueel eerdere lessen met specifieke leerlingen herhalen. Om te stimuleren dat leerlingen het geleerde ook buiten de les toepassen, wordt met 'modeling' gewerkt. Klassikaal worden hiervoor filmpjes gebruikt, bij de individuele verwerkingsopdracht wordt vervolgens aangeraden om met foto's van de leerling zelf en picto's te werken. Dit helpt de leerling het geleerde op zichzelf te betrekken. Daarnaast wordt leerlingen geleerd 'om hulp te vragen' in situaties waar het niet lukt om het geleerde op zichzelf te betrekken, bijvoorbeeld aan de leerkracht, ouder of andere volwassene die de leerling vertrouwd.

Inhoud van de lessen

De lessen volgen de opbouw van het expliciete-directieve-instructie (EDI) model en duren in de regel 45-50 minuten. Per leeftijd en niveau staan de lessen in een bepaalde volgorde zodat leerlingen geleidelijk vertrouwd raken met de onderwerpen. Er wordt aangeraden te starten met lessen over lichamelijke ontwikkeling, relatievorming en verliefdheid. De meer beladen thema's zoals voortplanting, seksualiteit, seksuele grensoverschrijding en weerbaarheid komen daarna aan bod.

Het EDI-model is gebruikt als onderliggend didactisch model van de methode. De doelen en belangrijkste boodschappen worden in de handleiding voor leraren expliciet beschreven en voor leerlingen aan het begin van elke les benoemd. De meeste lessen volgen de volgende opbouw:

- Introductie leerdoel

- Begrip doornemen
- Klassikale opdracht
- Individuele verwerkingsopdracht
- Afsluiting en nogmaals leerdoel benoemen

In sommige lessen wordt geen 'begrip' aangeleerd, bijvoorbeeld omdat er geen nieuw begrip centraal staat tijdens de les. In andere lessen worden meerdere klassikale werkvormen aangeboden om uit te kunnen kiezen. Aan het einde van de les kunnen leraren en leerlingen de les beoordelen door een duimpje omhoog of een duimpje omlaag te geven. Optioneel kan er daarna nog tekstueel feedback gegeven worden. Deze informatie wordt door Rutgers gebruikt om tussentijds de lessen te verbeteren en aan te passen.

Hoofdonderwerpen van het lespakket

I. Lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld

vrouwelijk en mannelijk lichaam, veranderingen tijdens de puberteit, bloot zijn, geslachtskenmerken, opwinding – totaal 13 lessen.

II. Voortplanting

voortplanting, menstruatie, zaadlozing, zwangerschap, veilige seks (inclusief anticonceptie en condooms) – totaal 8 lessen.

III. Relatievorming en seksuele diversiteit

familie, gezinsvormen, vriendschap, verliefdheid, verkering, relatievorming, gendergelijkheid en seksuele diversiteit – totaal 14 lessen.

IV. (Online) seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid

prettig, gelijkwaardig, gewenst en context adequaat seksueel gedrag, seksuele grensoverschrijding, seks en de media, hulp vragen – totaal 14 lessen.

Inbedding op schoolniveau

Idealiter is de interventie ingebed binnen een veilig pedagogisch schoolklimaat, waarbinnen leraren ook de mogelijkheid en deskundigheid hebben om vanuit een positieve strategie te werken aan seksuele gezondheid. In de digitale handleiding worden hiertoe tips aangereikt en wordt voor meer achtergrondinformatie verwezen naar de website www.seksuelevorming.nl/speciaalonderwijs. Hierop is onder andere meer informatie en ondersteunend materiaal te vinden voor de ontwikkeling van een visie en een beleid op schoolniveau en wordt de Gezonde School-aanpak uitgewerkt en toegelicht. Ook wordt in de digitale handleiding meer informatie gegeven over de samenwerking met ouders, met betrekking tot de relevantie van het onderwerp en onderwijsaanbod.

Een paar voorbeelden van lessen voor het thema 'lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld':

Les: Je lichaam (+/- 4 – 5 jaar)

De lesdoelen zijn dat de leerling zichzelf herkent in de spiegel en van een foto. Ook kan de leerling de verschillende lichaamsdelen, inclusief de geslachtsdelen, aanwijzen als ernaar gevraagd wordt.

- In de introductie wordt het lesdoel benoemd.
- De leerlingen zingen samen 'Hoofd, schouders, knie en teen'.
- Via het digibord oefenen de leerlingen klassikaal met het benoemen van de lichaamsdelen.
- De leerlingen maken een werkblad over 'lichaamsdelen'.
- De leerlingen wijzen de lichaamsdelen bij zichzelf aan voor een spiegel.
- In de afronding wordt herhaald wat in de les is geleerd.

Les: Ik groei (+/- 7-8 jaar)

De lesdoelen zijn dat de leerling meer specifieke lichaamsdelen benoemt en functies herkent. De leerling weet dat sommige delen van het lichaam fijn zijn om aan te raken en dat lichamen groeien en veranderen gedurende het leven.

- In de introductie wordt het lesdoel benoemd.
- Via het digibord oefenen de leerlingen klassikaal met het benoemen van de lichaamsdelen en de functies.
- De leerlingen geven op een werkblad aan welk deel van hun lichaam zij fijn vinden om aan te raken.
- Klassikaal wordt besproken dat het lichaam groeit en verandert. Via het digibord en/of een werkblad wordt hiermee een oefening gemaakt.
- In de afronding wordt herhaald wat in de les is geleerd

Les: De geslachtsdelen (+/- 10-11 jaar)

De lesdoelen zijn dat de leerling benoemt dat er verschillen tussen mensen zijn wat betreft geslachtsorganen (grote/kleine borsten/penis, wel/niet besneden). De leerling weet qua hygiëne hoe om te gaan met de eigen geslachtsdelen.

- In de introductie wordt het lesdoel benoemd.
- De leerlingen leren door middel van een memory-spel op het digibord dat borsten, piemels en vagina's er verschillend uitzien.
- Aan de hand van een werkblad leren de leerlingen hoe ze hun geslachtsdeel schoon kunnen maken.
- In de afronding wordt herhaald wat in de les is geleerd.

Verschillen met reguliere lespakket

De bestaande inhoud van het reguliere lespakket is aangepast, o.a. in de vorm en uitstraling (simpeler taalgebruik, aangepaste animaties, pictogrammen toegevoegd, etc..). Ook is de structuur aangepast, door aansluiting bij de lesdoelen van de leerlijn en de opbouw van het EDI-model te volgen (meest gebruikte didactische model in het SO). Daarnaast is voor evidence-based werkvormen gekozen die aansluiten bij de doelgroep specifieke behoeften (denk bijv. aan meer visuele werkvormen (animaties, pictogrammen), meer actieve werkvormen (quiz, werkbladen, memory-spel), en ervaringswerkvormen (voelen, rollenspelen, inlevingsverhalen).

Signalering

In geval van vermoedens of signalen van seksueel misbruik en/of seksuele grensoverschrijding maakt de leraar de link naar het zorgteam, signaleringsprotocollen van de school en de Wet Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling. De lerarenhandleiding bevat daarnaast verschillende adviezen en tips hoe hiermee om te gaan, alsmede hoe om te gaan met diversiteit in de klas, op verschillende vlakken: niveau, cultureel, religie, gender, seksueel.

Ouderbetrokkenheid

Ouders worden via de school betrokken, dit gebeurt regulier via OPP-gesprekken en intensiever dan in het reguliere onderwijs. In de digitale lerarenhandleiding wordt meer informatie gegeven over het belang van samenwerking met ouders, met betrekking tot de relevantie van het onderwerp en het onderwijsaanbod. Zowel het draaiboek voor een ouderavond als de ouderbrochure worden als ondersteunende materialen aangeboden. Met de aangeboden informatie kan de school de keuze maken voor de vorm van ouderbetrokkenheid die het beste bij hen past.

Werving

Voor de werving van de scholen wordt aangesloten bij de bestaande implementatiestructuur van de Gezonde School Aanpak (via GGD'en) en de Week van de Lentekriebels (zie onder 2). Kriebels in je Buik SO is opgenomen in de databank van het Centrum Gezond Leven (CGL) en in het materialenoverzicht op www.seksuelevorming.nl. Voor de GGD'en is een overzicht van erkende materialen, welke zij in hun werving richting scholen kunnen gebruiken.

Evaluatie

De managementtool biedt scholen de gelegenheid om lessen aan leerjaren en leerkrachten te koppelen. Hierdoor wordt inzichtelijk voor een collega in een volgend leerjaar, waar de leerkracht gebleven is. Op die manier heeft de school de mogelijkheid om de voortgang van de lessen per leerjaar en/of per leraar in het systeem te volgen. Bij elke les kan de leraar gezamenlijk met de klas de les evalueren en feedback geven, met behulp van een duimpje omhoog of omlaag en het geven van feedback.

2. Uitvoering

Materialen

Het lespakket is voor scholen – na aanschaf – toegankelijk via www.kriebelsinjeboekso.nl. Via de lessenportal krijgt de school toegang tot de verschillende onderdelen van het lespakket. Via de lessenportal zijn de lessen per leerjaar en thema geordend. Scholen kunnen lessen selecteren en met het team gezamenlijk een doorlopende leerlijn van lessen per leerjaar samenstellen. Met behulp van de managementtool kunnen lessen aan leerkrachten/ leerjaren gekoppeld worden, waardoor de doorlopende leerlijn ook binnen de school vastgelegd kan worden.

Het lespakket bestaat uit:

- Een **algemeen katern** met algemene aandachtspunten voor het geven van lessen seksuele vorming aan (jonge) leerlingen met een verstandelijke beperking, tips en tools voor inbedding op school, informatie over Gezonde School aanpak, opbouw van het lespakket en achtergrondinformatie.
- Een **lerarenhandleiding** (digitaal/ downloadbare pdf) met uitgeschreven lesopzet. Bij iedere les worden lesdoelen, begrippen, benodigdheden, tijdsindicatie, instructie, lessen, werkvormen en ondersteunend materiaal beschreven.
- De **digi-lessen** voor de leerlingen. De digi-lessen zijn dia's die toegankelijk en bruikbaar zijn via het digibord. Ze bestaan uit verschillende werkvormen, zoals een sleepspel (aan- en uitkleedpoppen), een memoryspel (bijvoorbeeld van de geslachtsdelen), films, vink- en quizvragen (met en zonder pictogrammen), tekenblad, woordspin. De dia's kunnen naast klassikaal soms ook individueel ingezet worden.
- De **werkbladen** voor leerlingen. Voor bijna elke les zijn één of meerdere werkbladen beschikbaar. De leraar kan deze downloaden en printen.
- Een **handleiding** voor gebruik van digi-omgeving. Elke school krijgt via een account toegang tot het digitale lespakket. De schooleigenaar voegt eerst alle leraren en groepen toe die gebruik maken van het lespakket, voordat het lespakket door alle leraren gebruikt kan worden. Voor de ingebruikname van de digitale methode is een handleiding beschikbaar. Deze wordt meegezonden bij aankoop en is daarnaast ook in de online omgeving te downloaden.
- De **managementtool** inclusief handleiding voor gebruik. Elke school kan het gebruik van het lespakket met de managementtool achter de schermen monitoren. Op deze manier is de voortgang van de lessen per klas of leraar te volgen. Zo zijn lessen bij uitval van de leraar goed te vervolgen en is de overdracht naar een nieuwe leraar in een nieuw leerjaar makkelijker.

Aanvullende materialen

In de digitale handleiding wordt ook verwezen naar de ouderbrochure '*Seksuele opvoeding voor kinderen met een beperking 0-18 jaar*'. Daarnaast verwijst de digitale handleiding voor ondersteuning naar voorbeeld- nieuwsbrieven, promotiematerialen van de Week van de Lentekriebels (voor versterking van implementatie door aansluiting bij landelijke themaweek) en het draaiboek voor een ouderavond seksuele vorming in het speciaal onderwijs. Als kennisinstituut stimuleert Rutgers structurele seksuele vorming in het onderwijs, door promotie en ontsluiten van betrouwbare informatie, tips en tricks en ondersteunende materialen via seksuelevorming.nl. Via www.seksuelevorming.nl/so is

informatie over Kriebels in je Buik SO te vinden, naast andere lesmaterialen voor het speciaal onderwijs.

Locatie en type organisatie

De setting is een school voor speciaal onderwijs en de lessen worden gegeven in de klas. Er is lesmateriaal beschikbaar voor alle leerjaren (1 t/m 8). De klassen in het SO zijn klein en leerlingen worden soms individueel of in kleine groepen (op niveau) begeleidt. Er worden regelmatig leerlingen uit de klas opgehaald, als ze bijv. aanvullende therapie krijgen (bijv. bij chronische beperking: fysiotherapie). De aandacht voor een veilige sfeer in de klas, tijdens deze lessen, is daarom extra relevant.

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Leraren in het SO ZML zijn in staat om zonder training de lessen te geven met behulp van het lespakket. Er is een uitgebreide handleiding en instructie beschikbaar. De lessen zijn volledig uitgewerkt en kunnen stapsgewijs gevolgd en uitgevoerd worden. Ook is er achtergrondinformatie beschikbaar over o.a. de seksuele ontwikkelingsfasen, de leerlijnen, het creëren van een veilig klimaat en tips voor het bespreken van gevoelige thema's en seksueel gedrag.

De volgende hoofdcompetenties zijn nodig voor het uitvoeren van de lessen:

1. Kennis van de seksuele ontwikkeling (0-12 jaar) bij leerlingen met een (verstandelijke) beperking.
2. Een professionele houding, om een veilig en vertrouwd pedagogisch klimaat te kunnen bieden, inclusief voor alle leerlingen (onafhankelijk van gender, religie en cultuur).
3. Gevoelige thema's bespreekbaar kunnen maken, zowel met leerlingen als met ouders (ontwikkelings-adequaat, belang van het onderwerp, tips voor seksuele opvoeding).
4. Leerlingen op een ontwikkelings-adequate wijze kunnen ondersteunen en begeleiden in hun seksuele vorming/ontwikkeling (les geven, vragen kunnen beantwoorden, omgaan met situaties in de klas en daarbuiten).
5. Seksueel (grensoverschrijdend) gedrag en seksuele risico's kunnen duiden en hierop adequaat reageren (normaliseren, informeren, corrigeren).

Leraren, teams en scholen die zich gedegen willen voorbereiden op het geven van seksuele vorming kunnen (facultatief) de (team)training '*Seksuele vorming in het (v)so*' – ontwikkeld door Rutgers en CED-groep - volgen. De training is ontwikkeld voor leraren en teams in het (voortgezet) speciaal onderwijs en wordt incompany gegeven in twee dagdelen. De training wordt gegeven door Rutgers en kan worden aangevraagd via www.rutgers.nl. De kosten voor de training bedragen € 1.800,- (kostendekkend). Daarnaast heeft Rutgers GGD medewerkers getraind en een overzicht van trainers uit het land op www.seksuelevorming.nl geplaatst, waar scholen ook uit kunnen kiezen.

Kwaliteitsbewaking

Het lespakket biedt voldoende handvatten voor de uitvoering van de lessen. De lessen zijn stap voor stap beschreven met duidelijke instructies en tips voor het lesgeven. Rutgers ondersteunt scholen desgewenst met training en advies. Bij vragen kunnen scholen/ leerkrachten gebruik maken van de helpdesk van Rutgers. In de training '*Seksuele vorming in het (v)so*' is onder meer aandacht voor de seksuele ontwikkelingsfasen van leerlingen met een beperking, de leerlijn seksuele vorming, praktische tips voor het lesgeven, omgaan met lastige situaties, signalering seksueel

grensoverschrijdend gedrag, afstemming met zorgcoördinatoren, samenwerking met ouders en de inbedding van seksuele vorming in de visie en het beleid van de school. De GGD'en worden daarnaast ook jaarlijks getraind op de ondersteuning van scholen in het speciaal onderwijs. Ze kunnen (via o.a. de Gezonde School Aanpak) scholen adviseren en trainen.

Rutgers evalueert daarnaast regelmatig het gebruik van het lespakket en de geboden ondersteuning onder scholen en GGD'en. Op basis van monitoringsgegevens, procesevaluaties en nieuwe inzichten uit onderzoek zal het lespakket in de toekomst worden bijgesteld en op onderdelen verbeterd.

Randvoorwaarden

Organisatorische randvoorwaarden

De belangrijkste organisatorische randvoorwaarden voor een goede uitvoering van de lessen zijn draagvlak in en om de school (denk aan ouders, maar ook de wijk of gemeenschap), betrokken, ervaren en deskundige leraren en ruimte en tijd in het lesrooster. Ook als leraren positieve ervaringen hebben met het geven van de lessen werkt dit bevorderlijk voor een duurzame inbedding van seksuele vorming op school. Ook een training of advies (door Rutgers of door GGD'en vanuit de Gezonde School aanpak) draagt bij aan meer betrokkenheid, deskundigheid en kwaliteit van de uitvoering. Als ouders goed geïnformeerd zijn en het belang van de lessen inzien, draagt dit eveneens bij aan meer draagvlak in de school. In de handleiding en op de website seksuelevorming.nl worden verschillende voorbeeldbrieven aangedragen om ouders te informeren.

Contextuele randvoorwaarden

In 2012 zijn de kerndoelen voor het onderwijs aangepast en is seksualiteit en seksuele diversiteit expliciet opgenomen in de kerndoelen. Hiermee is seksuele voorlichting verplicht geworden voor het speciaal onderwijs. De leerlijn seksuele vorming voor het SO ZML is een uitwerking van de kerndoelen naar specifieke lesdoelen en wordt op veel SO-scholen gebruikt. De leerlijn is ingebed in Parnassys (een veelgebruikt leerlingvolgsysteem binnen het SO) wat de adoptie en implementatie van de leerlijn bevordert. In het leerlingvolgsysteem vindt de leerkracht aan of een leerling (individueel niveau) een leerdoel beheerst of niet. De link van het lespakket Kriebels in je buik SO met de leerlijn seksuele vorming voor het SO ZML biedt leerkrachten concrete handvatten en uitgewerkte lessen om aan die specifieke lesdoelen te werken. Op die manier bevordert deze aansluiting bij de leerlijn ook de implementatie van het lespakket.

Implementatie

Gezonde School Aanpak

De GGD speelt een belangrijke rol in het ondersteunen van scholen bij het inbedden van seksuele vorming. Ze hanteren hierbij de Gezonde School-aanpak om gezondheidsbevordering op structurele wijze binnen het onderwijs te stimuleren. Hierbij wordt aandacht besteed aan gezondheidseducatie, de fysieke en sociale omgeving, signalering en beleid. Vanuit deze aanpak biedt de GGD scholen ondersteuning in het geven van seksuele vorming, het creëren van een veilig pedagogisch schoolklimaat en inbedding binnen de school. Ze doen dit via adviesgesprekken en ondersteuning bij het organiseren en verzorgen van teamtrainingen en/of ouderbijeenkomsten. Ook vanuit Rutgers worden Gezonde School Coördinatoren jaarlijks ondersteund bij de implementatie van seksuele vorming via de Gezonde School Aanpak. In de eerste helft van 2020 waren dat 33 Gezonde School Coördinatoren (leraren uit de school). Ze werken

aan inbedding van het thema Relaties en Seksualiteit binnen de school, via de Gezonde School Aanpak en maken daarbij een keuze uit het meest passende lesmateriaal voor de specifieke school. In totaal hebben 40 SO-scholen van de 51 in Nederland Kriebels in je Buik SO in hun bezit. We weten (nog) niet hoe deze scholen het lespakket gebruiken. In Kriebels in je Buik SO wordt naar dit ondersteuningsaanbod verwezen om de implementatie van de interventie te bevorderen. Ook zijn in de digitale handleiding tips voor structurele inbedding via de pijlers van de Gezonde School opgenomen om implementatie te bevorderen.

Week van de Lentekriebels

Rutgers ondersteunt de GGD op het thema 'relaties en seksualiteit' vanuit haar taak als kennisinstituut in Nederland. Zij doet dit onder andere door informatie en ondersteuningsmateriaal aan te bieden op de site www.seksuelevorming.nl en via de themaweek Week van de Lentekriebels. De Week van de Lentekriebels is een landelijke projectweek voor het reguliere basisonderwijs en voor het speciaal onderwijs, gericht op het stimuleren van structurele seksuele vorming in het onderwijs.

Kosten

Personele uren

Minimale inzet

- Uitvoering van de lessen: 4 tot 8 lessen per leerjaar, circa 50 minuten per les en 15 minuten voorbereiding per les – in totaal per school: circa 50 uur

Extra ondersteuning

- Teamtraining: per leraar 2 dagdelen (8 uur) en voorbereiding/ huiswerkopdracht (2 uur). Advies om de teamtraining minimaal 1 x per 5 jaar te herhalen (via begeleiding GGD-adviseur).
- Uitvoering ouderavond: circa 2 uur en voorbereiding (2 uur)
- Afstemming met GGD-adviseur: 10 – 20 uur

Materiele kosten

Lespakket

- De eenmalige aanschafkosten voor het lespakket bedragen € 199,-. Elk daaropvolgend jaar betaalt een school € 50,- aan licentiekosten. Vanuit deze kosten wordt het lespakket up-to-date gehouden.
- Het draaiboek voor een ouderavond (Kriebels op school – versie SO) en de ouderbrochure (Seksuele ontwikkeling voor kinderen met een beperking) zijn gratis via rutgers.nl te downloaden.

Aanvullende kosten voor training

- De (team)training 'Seksuele vorming in het (v)so' kost € 1.800,- wanneer in company gegeven door Rutgers.
- Vanuit de GGD kan vaak ook een (team)training of ondersteuning rondom seksuele vorming in het (v)so gegeven worden. De kosten hiervoor verschillen per regio, kosten kunnen variëren van 500 tot 1000 euro. In sommige regio's is ondersteuning/ teamtraining/ ouderavond vanuit de GGD gratis, dit is afhankelijk van de inzet/ beschikbare middelen voor dit thema vanuit de gemeente.

3. Onderbouwing

Probleem

Aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit is van groot belang voor de seksuele weerbaarheid en seksuele gezondheid van leerlingen en voor een veilig schoolklimaat in het speciaal onderwijs (Bron, Loenen, Haverkamp & Van Vliet, 2015).

Gebrekkige opvoeding en beperkte kennis

Kinderen met een verstandelijke beperking krijgen vaak weinig of geen seksuele voorlichting (Schaafsma, 2013). Zij weten hierdoor niet wat wel of niet toelaatbaar is, zijn niet voldoende voorbereid op de puberteit of relatievorming, overzien de gevolgen van hun gedrag niet en/of zijn niet weerbaar genoeg.

Homonegatief gedrag

Jongeren met een lichte verstandelijke beperking hebben vaker een negatieve houding ten opzichte van homoseksualiteit en transgenders dan jongeren zonder beperking (Nji, 2019). Dit kan ook betekenen dat jongeren met een lichte verstandelijke beperking die homo- of biseksueel zijn of die transgendergevoelens hebben een hoger risico lopen op negatieve reacties van hun peers.

Onveilige seks

Jonge vrouwen met een (lichte) verstandelijke beperking lopen meer risico op het meemaken van een ongewenste zwangerschap dan vrouwen zonder verstandelijke beperking (Cheng & Udry, 2005; Van Lisdonk, Dalmijn & Cense, 2016). De zorg voor een baby kan het nog lastiger maken om zichzelf te onderhouden en om mee te draaien in de maatschappij (Allen & Meng, 2010). Jongeren met een licht verstandelijke beperking hebben ook een grotere kans op het oplopen van een soa dan hun leeftijdsgenoten zonder beperking (Dukes & McGuire, 2009; Cheng & Udry, 2005).

Seksuele grensoverschrijding: slachtoffer

Kinderen met een verstandelijke beperking lopen meer risico op het meemaken van seksueel misbruik. Uit een meta-analyse blijkt dat 14-32% van de kinderen en jongeren met een verstandelijke beperking seksueel misbruik heeft meegemaakt (Wissink, Van Vught, Moonen & Stams 2015). In een Nederlands onderzoek onder volwassenen met een verstandelijke beperking gaf 27% van de vrouwen en 12% van de mannen aan seksueel geweld te hebben meegemaakt in hun jeugd (Van Berlo, De Haas, Van Oosten, Van Dijk, Brants, Tonnon & Storms, 2011). Deze percentages zijn aanzienlijk hoger dan bij mensen zonder verstandelijke beperking. Zo blijkt uit een grote monitor onder jongeren in Nederland dat 11% van de meisjes en 2% van de jongens (12-25 jaar) ervaring heeft met seksuele grensoverschrijding (De Graaf, et.al., 2017).

Seksuele grensoverschrijding: pleger

Jongeren met een lichte verstandelijke beperking lopen meer risico op het plegen van ongepast of grensoverschrijdend seksueel gedrag (De Graaf & Maris, 2014; Nji, 2019). Dit geldt zowel voor offlinegedrag als online gedrag (Nji, 2019).

Een onveilige of ongezonde seksuele ontwikkeling wordt veroorzaakt door een samenspel van persoonlijke, cognitieve en psychosociale factoren in de opvoeding, peers en media

(Kirby & Lepore, 2007; Doreleijers, Crone & Jansen, 2010; De Graaf, et al., 2010; Martin & Luke 2010; De Graaf, et al., 2012; Cense & Dalmijn, 2016).

Kinderen met een (lichte) verstandelijke beperking lopen tegen belemmeringen aan die een risico kunnen vormen op de seksuele ontwikkeling:

1. Gebrekkige kennis

Kinderen met een verstandelijke beperking hebben minder toegang tot (geschikte) informatie over relaties en seksualiteit en begrijpen informatie minder snel (Schaafsma, 2013; Michielsen et al., 2018). Mede hierdoor hebben ze minder kennis van seksualiteit en intimiteit dan niet-beperkte kinderen. Ook ontoereikende competenties van ouders, verzorgers en leraren, spelen hierin een rol (Michielsen et al., 2018; De Graaf et.al, 2014).

2. Lage acceptatie seksuele diversiteit en seksediscriminatie

Jongeren met een (lichte) verstandelijke beperking denken negatiever over homoseksualiteit dan leeftijdsgenoten zonder beperking (De Graaf, et al., 2017). Ook leraren hebben hetero-normatieve attitudes (Nelson, et al., 2020). Opgroeien in een homo-negatieve omgeving, kan voor LHBTI-kinderen resulteren in psychosociale problemen (Korte et al., 2008; Peate, 2008), genderdiversiteit belemmeren (Baams & Bos, 2014) en bijdragen aan seksuele grensoverschrijding (Tolman, Striepe & Harmon, 2003).

3. Negatief zelfbeeld en lichaamsbeeld

Jongeren met een (verstandelijke) beperking hebben vaker last van een negatief zelfbeeld of minder zelfvertrouwen dan jongeren zonder beperking (Gianotten, 2008). Ook zijn zij vaker gevoelig voor aandacht en bevestiging. Beide zijn risicofactoren voor slachtofferschap van seksueel misbruik en seksuele grensoverschrijding (Maris, et al., 2020).

4. Lage risico-inschatting en beperkte communicatieve vaardigheden

Een lage risico-inschatting kan (online) seksuele grensoverschrijding, soa en/of onbedoelde zwangerschap als gevolg hebben, evenals effectief communiceren over wensen en grenzen een belangrijke voorspeller is voor gezond en veilig seksueel gedrag (Ryan et al., 2007; De Graaf et al., 2010; O'Sullivan et al., 2010). Kinderen met een (lichte) verstandelijke beperking hebben vaak minder zicht op de risico's en gevolgen van seksueel gedrag en kunnen sociale situaties minder goed inschatten, in vergelijking met peers zonder beperking (Maris, et al., 2019). Ze nemen uitspraken vaak letterlijk en begrijpen nuances of verhullend taalgebruik niet altijd (Douma, 2018). Dit draagt bij aan kwetsbaarheid in (online) contacten.

5. Negatieve seksuele ervaringen in het verleden

Negatieve seksuele ervaringen komen vaker voor onder kinderen met een verstandelijke beperking (Wissink, Van Vught, Moonen & Stams 2015). Ze zien seksuele grensoverschrijding niet altijd aankomen, of ervaren dit net als grensoverschrijdend (Van Berlo et al., 2011). De meerderheid van slachtoffers van seksueel misbruik ondervindt daar klachten van, zoals een beschadigd zelfvertrouwen of PTSS (van Berlo, et al., 2011). Daarbij reageren slachtoffers van seksuele grensoverschrijding meer indirect, minder actief en meer toegevend dan niet-slachtoffers op nieuwe ervaringen van grensoverschrijding (Gidycz et al., 2006).

Aan te pakken factoren

Kriebels in je buik SO werkt aan factoren die op individueel, psychosociaal en cognitief niveau zijn te beïnvloeden. De omgevingsfactoren die onder de 5 verschillende oorzaken worden genoemd, zoals opvoeding thuis (genoemd onder factor 1) en eerdere negatieve ervaringen (factor 5) worden zeer beperkt aangepakt. Via de school krijgen de ouders wel informatie en tips voor de seksuele opvoeding, de school kiest de wijze waarop deze informatie gedeeld wordt (bijv. via ouderavond, OPP-gesprekken, nieuwsbrief of in schoolplan).

Kriebels in je buik SO beïnvloedt de persoonlijke factoren die beschermend of bevorderlijk werken voor een veilige en gezonde seksuele ontwikkeling van jonge kinderen op het niveau van:

- 1) Het verbeteren van **kennis**: volledige en betrouwbare kennis, ontkrachten van mythes en mispercepties.
Aansluitend bij subdoelen 1, 5 en 6 doorlopend in alle lessen (kenniscomponent).
- 2) Het versterken van positieve **attitudes** ten opzichte van een respectvolle omgang met anderen en acceptatie van seksuele diversiteit en gendergelijkwaardigheid: meningsvorming, reflectie.
Aansluitend bij subdoel: 4, aansluitend bij de lessen 'relatievorming en seksuele diversiteit' en de lessen '(online) seksueel gedrag en weerbaarheid.
- 3) Het versterken van een positief **zelf- en lichaamsbeeld**: complimenten, bekrachtiging, kritisch leren kijken.
Aansluitend bij subdoel: 3, aansluitend bij de lessen 'lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld' en 'voortplanting'.
- 4) (a) Het vergroten van **risicoperceptie**: gevolgen en impact in laten zien van gedrag online en offline. (b) Het versterken van **communicatieve vaardigheden en weerbaarheid**: oefenen nee zeggen, grenzen uiten, leren praten over seksualiteit en hulp vragen.
Aansluitend bij subdoelen: 2, 4 en 5, aansluitend bij de lessen '(online) seksueel gedrag en weerbaarheid', 'voortplanting' en 'relatievorming en seksuele diversiteit'.

Verantwoording

Planmatige interventie-ontwikkeling

Bij de ontwikkeling van Kriebels in je buik SO is gebruik gemaakt van planmatige interventieontwikkeling via de methode van intervention mapping (Bartholomew, Parcel, Kok & Gottlieb, 2006; Brug, Van Assema & Lechner, 2010). De belangrijkste determinanten voor een gezonde, prettige en veilige seksuele ontwikkeling van kinderen, zijn naar (sub)doelen vertaald op niveau van o.a. kennis, attitude, vaardigheden en gekoppeld aan de leerdoelen uit de leerlijn Seksuele Vorming van Rutgers en CED-Groep (2015)². De koppeling tussen gedrag, determinanten en gebruikte methoden is uitgewerkt in onderstaande matrix. In bijlage 1 aanvullende onderbouwing voor keuze werkvormen (literatuur).

² Deze leerlijn is op zijn beurt gebaseerd op de WHO-richtlijn voor seksuele vorming (WHO, 2011). In [de leerlijn](#) zijn doelen voor leerlingen zonder beperking vertaald naar doelen op zestien verschillende niveaus voor leerlingen met een verstandelijke beperking (zie bijlage 1 voor de uitgewerkte leerlijn).

Overzicht doelen, determinanten, methoden en werkvormen Kriebels in je Buik SO			
Probleem/ subdoel	Determinanten/ factoren (kennis, attitude, vaardigheden, risicoperceptie, sociale norm, etc..)	Methoden	Voorbeelden van gebruikte werkvormen
1. Vergroten kennis en ontkrachten mythes en mispercepties seksualiteit			
	betrouwbare kennis over lichaam, geslachtskenmerken, voortplanting, relaties en seksualiteit, seksuele identiteit, genderidentiteit, seksuele risico's, wensen en grenzen (k)	actief leren, tailoring, informatieoverdracht	invulopdrachten, lijntjes trekken, puzzels, memory
	Mythen en mispercepties ontkrachten	actief leren, informatie overdracht	stellingen (sturend in goede richting), samen (korte) stukken lezen
2. Versterken positief lichaamsbeeld en kritisch leren kijken naar schoonheidsidealen en geseksualiseerde beelden in media			
	Verschillen lichamelijke en geslachtskenmerken (k)	informatie overdracht, active learning	Puzzels, inkleuren, memory
	veranderingen puberteit (k)	informatie overdracht, active learning	Woordweb, puzzel, samen stukken lezen, stellingen sturend in de goede richting
	benoemen en accepteren diversiteit van lichamen en geslachtskenmerken (a/sn)	active learning, self-evaluation/ reflectie	samen stukken lezen, stellingen sturend in de goede richting, memory
	benoemen verschillen ideale mediabeelden en realiteit (a/sn)	reflectie, active learning	Knippen en plakken, op juiste plaats iets neerleggen,
	benoemen eigen positieve eigenschappen en die van anderen (a/sn)	positieve feedback, bekrachtiging	Opdrachten met beweging

3. Respectvolle omgang jongens en meisjes, seksuele diversiteit, gelijkwaardigheid in relaties			
	m/v rolgedragingen en verwachtingen (k)	informatie overdracht, actief leren	opdrachten met beweging
	diverse leefstijlen en samenlevingsvormen (k)	informatie overdracht, actief leren	samen lezen, stellingen sturend
	stereotypering en ruimte voor diversiteit (k/a)	informatie, reflectie, shifting perspectives	concrete voorbeelden, omcirkelen of aankruizen
	verliefdheid, vriendschappen en relatievorming (k/v)	informatie overdracht, discussie, guided practice, persuade communication	concrete voorbeelden, omcirkelen of aankruizen, oefenen door nadoen
	gelijkwaardige en liefdevolle omgang (k,sn)	modelling/ shifting perspectives, positieve bekrachtiging	Concrete voorbeelden, oefenen door nadoen, werkbladen met stickers
	in-en uitsluiting (a/sn/rp)	Shifting perspectives/ inleven in ander	Concrete voorbeelden/ filmpjes peers, oefenen door nadoen, verwerkingsopdracht (invulopdracht of quiz)
	respectvolle omgang seksuele diversiteit (k/sn/i/v)	kennis, modelling/shifting perspectives, regels en afspraken	samen lezen, filmpjes peers, concrete voorbeelden, samen lezen (afspraken maken).
4. Preventie (online) seksuele grensoverschrijding, vergroten risicoperceptie en versterken weerbaarheid en respectvolle omgang			
	verschil benoemen prettige en niet prettige aanrakingen (k/v)	informatie overdracht, tailoring, guided practice	Concrete voorbeelden, rollenspelen en nadoen
	verschil benoemen acceptabel en niet acceptabel seksueel gedrag (k/sn)	informatieoverdracht, shifting perspectives, versterken sociale norm	Concrete voorbeelden, nadoen, samen lezen/ afspraken maken, stellingen met sturende richting
	wederzijdse instemming (k/a)	kennisoverdracht, reflectie/ self-evaluation	Woordweb, concrete voorbeelden, zelfinvuloefening (verwerkingsopdracht)

	verschillen 'goede' en 'slechte' geheimen en ja/nee gevoelens (k/a)	informatie, shifting perspectives, active learning	Voorbeeld verhalen, samen lezen, stellingen met sturende richting,
	wensen en grenzen, communicatie (v)	Guided practice, feedback, modeling	Rollenspelen, voorbeeldverhalen (films) met peers, concrete voorbeelden/ nadoen
	hulp vragen en nee zeggen (v)	guided practice, modeling en bekrachtiging	Concrete voorbeelden/ nadoen/ oefenen
5.Vorbereiding seksuele contacten en preventie seksuele risico's			
	voortplanting, zwangerschap en bevalling, onveilig en veilig seksueel gedrag (k)	informatie overdracht	Invulopdrachten, puzzelen/ op de juiste plaats neerleggen
	gevolgen van onveilig gedrag (k)	informatie	Samen lezen
	bescherming (k/a)	informatieoverdracht	Samen lezen en invulopdrachten
6.Seksualiteit en relaties bespreekbaar maken en tijdig hulp vragen			
	benoemen en taal geven aan lichaamsdelen, relaties en seksualiteit (k/v)	informatie overdracht, active learning, guided practice en bekrachtigen	Invulopdrachten, voorbeelden, liedjes, stickers op werkbladen
	praten over relaties en seksualiteit (v)	Active learning, guided practice	Concrete voorbeelden, oefenen door nadoen, oefeningen beweging, rollenspelen.
	gebruik maken van hulpbronnen en hulp vragen (k/v)	informatie, active learning, oefenen	Samen lezen, concrete voorbeelden, oefenen en nadoen.

De leerdoelen zijn beschreven op negen niveaus, welke eveneens binnen overige leerlijnen voor het speciaal onderwijs (zoals taal en rekenen) het uitgangspunt vormen, waardoor de leerlijn goed aansluit bij de praktijk van het speciaal onderwijs in Nederland. Dit betekent dat de leerdoelen van de leerlijn en interventie aansluiten bij het ontwikkelingsniveau van kinderen met een (lichte) verstandelijke beperking en er gewerkt wordt vanuit een doelgerichte aanpak.

Door de matrix (gebaseerd op evidence) te koppelen aan de leerlijn, is een verbinding gemaakt tussen intervention mapping (gericht op gedragsverandering) en de praktijk van het onderwijs (leerlijnen, taal en aansluiting bij ontwikkelingsniveau van leerlingen met een (licht) verstandelijke beperking). Onderzoek laat zien dat leerlingen, zowel in het reguliere onderwijs als in het speciaal onderwijs, die al eerder of in een doorlopende

leerlijn les hebben gekregen in relaties en seksualiteit, opener zijn over seksualiteit, respectvol met elkaar omgaan en makkelijk vragen durven stellen (Inspectie, 2016; Coehoorn & De Vries 2017). De procesevaluatie naar Kriebels in je buik SO (Coehoorn, 2019) laat zien dat leraren de inhoud en het niveau van de interventie vinden passen bij de leefwereld en het ontwikkelingsniveau van leerlingen in het speciaal onderwijs.

Effectieve werkvormen

De doelen uit de leerlijn zijn vervolgens vertaald naar methodieken en werkvormen, gebaseerd op wat we weten over effectieve werkvormen uit de literatuur (hieronder verder uitgewerkt), gericht op o.a. kennis, houding en vaardigheden (Bartholomew et al., 2006; Brug et al., 2010). Vanuit deze effectieve werkvormen is er bij het ontwikkelen van het lespakket aan de hand van de checklist LVB (Rutgers, et al., 2016) en de autismevriendelijkheidsmeter (AWA, 2016) gekozen voor effectieve werkvormen voor leerlingen met een (L)VB zoals:

a) Positieve insteek

Het geven van positieve feedback (*feedback*) en bekrachtigen van gewenst gedrag (*reinforcement*), oftewel het hanteren van een positieve opvoedstrategie en duidelijke regels, is een effectieve methode voor het aanleren van gewenst gedrag (Bartholomew et al., 2006; Brug et al., 2010). In Kriebels in je Buik SO wordt in alle lessen ruimte geboden voor positieve feedback en bekrachtiging. Bijvoorbeeld door het geven van complimenten om (kleine) succeservaringen te stimuleren (ruimte op werkbladen voor een sticker) en het geven van (positieve) feedback bij actieve werkvormen als een vinkvraag, stelling of quiz. De feedback wordt door de leraar samen met de leerlingen gelezen, waardoor deze beter kan beklijven (Rutgers, et al., 2016).

b) Actief leren

Door hun vaak beperkte verbale vermogen is het voor kinderen met een LVB beter en makkelijker om kennis op te doen door middel van actief leren in plaats van luisteren en lezen (Bandura, 2001). In Kriebels in je buik SO worden leerlingen actief bij de les betrokken door doe-opdrachten, discussie, zintuiglijke opdrachten, rollenspellen en meningsvorming waardoor ze ervaringsgericht leren.

In Kriebels in je Buik SO reflecteren leerlingen op situaties uit hun dagelijks leven en evalueren hun (online) gedrag door middel van individuele opdrachten (*individualisation*). Leerlingen oefenen praktische en communicatieve vaardigheden waarmee interactiecompetenties worden versterkt en gedrag wordt bijgesteld (Vanwesenbeeck et al., 1999), door middel van positieve rolmodellen (*modeling*) en opdrachten waarin passend gedrag wordt bekrachtigd (*reinforcement*). Ze leren nadenken en anticiperen op toekomstige situaties (online en offline) met simulatie en rollenspellen (*guided practice*) en maken een inschatting of ze in staat zijn om het gewenste gedrag te vertonen in het echte leven (Ajzen, 1988).

Door het leerproces van kinderen te begeleiden en in een controleerbare setting te oefenen, kunnen kinderen zich een bepaald gedrag eigen maken, met name rondom weerbaarheid, het communiceren over wensen en grenzen en respectvol met elkaar leren omgaan (Schaafsma, Kok, Stoffelen & Curfs, 2015). Bij een aantal thema's, zoals omgang met internet, daten, relatievorming en hulp vragen bij problemen, worden leerlingen uitgenodigd om zelf oplossingen aan te dragen en wordt feedback gegeven op oefengedrag (Brug, Assema & Lechner, 2010).

c) *Vormgeving lesmateriaal aangepast aan de doelgroep*

Kinderen met een LVB hebben vaak moeite met het verwerken van informatie. Informatie dient dus overzichtelijk en helder te worden aangeboden (De Wit et al., 2011; Van der Molen, Van Luit & Jongmans, 2007). In de opmaak is hier op verschillende manieren rekening mee gehouden: groot lettertype, rustige opmaak, korte zinnen en concreet en eigentijds beeldmateriaal. Omdat autisme (ass) vaak voorkomt in combinatie met een LVB, is ervoor gekozen in de vormgeving ook rekening te houden met deze groep; o.a. door het materiaal rustig en overzichtelijk vorm te geven (geen afleidingen in beeldmateriaal, passend beeldmateriaal bij opdracht), informatie af te bakken (brokken informatie kleiner maken, sommige lessen naar drie lessen gemaakt), voldoende te herhalen en zo relevant en realistisch mogelijk te maken. Ook worden sociale regels uitgelegd.

d) *Aandacht voor specifieke thema's*

Werkzame elementen bij preventie van seksueel geweld zijn door concrete voorbeelden, nadoen en rollenspelen het herkennen en kunnen benoemen van: het verschil tussen prettige en onprettige aanrakingen, 'leuke' en 'niet leuke' geheimen, het belang van 'nee' zeggen, hulp vragen en oefenen van vaardigheden (Davis & Gidycz, 2000; Duane & Carr 2002; EU Kids Online, 2014). Deze komen dan ook aan bod in het lespakket Kriebels in je buik SO

Kriebels in je buik SO richt zich onder meer op het stimuleren van een positief lichaamsbeeld en zelfbeeld. De lessen bouwen van '*ontdekken van het eigen lijf en daar de goede woorden aan geven*', op naar '*trots zijn op zichzelf*' en '*kunnen benoemen wat je mooi vindt aan jezelf*'. De leerlingen worden op deze manier stapsgewijs ondersteund bij deze ontwikkeling.

Wat betreft bevordering van acceptatie van seksuele diversiteit liggen werkzame elementen op het gebied van vergroten van empathie door inzet van voorbeeldverhalen (homoseksuele karakters), verhalen dichtbij halen (eigen broer, zus, familielid) en inleven in negatieve gevolgen van discriminatie (Felten et al., 2015). Het thema seksuele diversiteit komt in meerdere lessen van Kriebels in je buik SO aan bod. Daarbij is aandacht voor het versterken van positieve denkbelden en het bevorderen van empathie, bijvoorbeeld benoemen van ouders of mensen uit de eigen omgeving die homoseksueel of lesbisch zijn. Ook wordt verwezen naar aanvullende interventies (theater, spel).

Didactische uitgangspunten aangepast aan doelgroep

Als onderliggend didactisch model van de methode is het EDI-model (Expliciete Directe Instructie-model (Hollingsworth, Ybarra & Schmeier, 2015), gebruikt. Op deze manier maken leerlingen stapsgewijs en actief de lesstof eigen. Dit vertaalt zich naar de doelen en de manier waarop de lessen zijn opgezet (zoals beschreven onder 'aanpak').

4. Onderzoek

Onderzoek naar de uitvoering

- (a) Coehoorn, I. (2019). *Procesevaluatie: Kriebels in je buik voor het speciaal onderwijs*. Utrecht: Rutgers.
- (b) Procesequvaluatie naar bereik (aug 2019), waardering en verbetermogelijkheden van het lespakket Kriebels in je buik Speciaal Onderwijs. Afnamecijfers geven inzicht in het bereik van het aantal en soort scholen dat het lespakket heeft aangeschaft. Daarnaast hebben zes leraren meegewerkt aan de procesevaluatie. Ze hebben ieder minimaal 10 lessen gegeven (eigen klas, gemiddeld 15 leerlingen) en hun ervaringen met het lespakket en de lessen bijgehouden. Vervolgens hebben zij op basis van hun ervaringen een vragenlijst met matrix ingevuld.

Uit de afnamecijfers blijkt dat 59 scholen het lespakket Kriebels in je buik SO hebben aangeschaft sinds de lancering in 2018. Hieronder vallen 40 scholen voor speciaal onderwijs. Dat maakt dat 78% van de 51 scholen voor speciaal onderwijs in Nederland Kriebels in je buik SO hebben aangeschaft. De resultaten laten zien dat de meeste leraren het lespakket waarderen. Zo worden de onderwerpen die aan bod komen gezien als relevant en worden de interactieve werkvormen waarbij leerlingen zelf aan de slag gaan, als prettig ervaren. Eén van de zes leraren is minder enthousiast over het lespakket, met name omdat zij de lessen zelf wilde samenstellen. Ook miste zij nog enkele thema's in het lespakket. Ze miste vooral een meer uitgebreide les over veilige seks, welke (bewust) in het VSO pakket geplaatst is. Als uit een volgende procesevaluatie blijkt dat dit door meerdere docenten gemist wordt, kan overwogen worden om deze les in beide pakketten op te nemen. Nu bewust weggelaten, vanwege de aansluiting bij de ontwikkelingsfase en niveau van de leerlingen.

Inhoud Leraren dragen – desgevraagd – ook verschillende verbeterpunten aan. De inhoud kan nog actiever, visuele en met meer interactie. Ook willen ze graag meerdere alternatieve werkvormen, in plaats van interviewen en rollenspelen, omdat leerlingen daar minder makkelijk mee uit de voeten kunnen. De feedback is (deels) verwerkt in het huidige lespakket. Zo zijn nog niet overal alternatieve werkvormen toegevoegd, omdat juist bij het aanleren van specifieke vaardigheden en het oefenen daarvan rollenspelen een werkzaam element zijn, demonstratie is als optie toegevoegd (docent doet voor met leerling). Andere effectieve werkvormen zouden bijv. animaties of filmpjes zijn, daarvoor moet echter ontwikkelbudget beschikbaar komen.

Techniek

Op technisch vlak zien we dat in enkele gevallen dia's niet worden getoond, werkbladen ontbreken of teksten niet goed worden weergegeven. Qua gebruiksvriendelijkheid zien we dat het samenstellen van een les in het digitale lessenportal voor een enkele leraar lastig is. Een betere verwijzing naar de handleiding en helpdesk zijn daarom toegevoegd.

Conclusie

Voor de toekomst wordt aanbevolen een uitgebreide procesevaluatie uit te voeren naar het lespakket. Wanneer onder méér scholen, leraren en leerlingen en ouders onderzoek wordt gedaan, krijgen we beter zicht op hoe de lessen in de praktijk worden gegeven en hoe ze door gebruikers worden gewaardeerd en wat verbeterpunten zijn voor de toekomst. De monitoringsgegevens, nieuwe procesevaluatie en nieuwe inzichten uit ander onderzoek, zullen dan de basis vormen om het lespakket ook in de toekomst bij te stellen en op onderdelen te verbeteren. Via de feedback-opties van het pakket kunnen tussentijdse en kleine aanpassingen direct doorgevoerd worden.

5. Samenvatting Werkzame elementen

Inhoudelijke elementen

- Werkvormen gebaseerd op effectieve methoden om de determinanten te beïnvloeden;
- De lesopbouw sluit aan bij het Expliciete Directe Instructiemodel, dat vanuit didactisch oogpunt als meest effectief wordt gezien voor deze leerlingen;
- De methodieken, werkvormen, opmaak, vormgeving en behandelde onderwerpen zijn gebaseerd op kennis over wat werkt bij kinderen met een lichte verstandelijke beperking;
- De inhoud, afbeeldingen en filmpjes sluiten aan bij de belevingswereld van kinderen met een lichte verstandelijke beperking;
- In de inhoud, werkvormen en vormgeving is rekening gehouden met kennis over wat werkt bij kinderen met een autismespectrumstoornis.

Praktische elementen

- Digitale lesomgeving met alle onderdelen van het lespakket, interactieve werkvormen voor het digibord en downloadbare werkbladen
- Gedetailleerde handleiding voor leraren

6. Aangehaalde literatuur

- Academische werkplaats Autisme (2016). *Autismevriendelijkheidsmeter. Shortlist voor leerkrachten*. Rotterdam: Yulius. (Intern document).
- Ajzen I. (1988). *Attitudes, personality and behaviour*. England: Milton Keynes: Open University Press.
- Allen, J. & Meng, C. (2010). *Voortijdige schoolverlaters: aanleiding en gevolgen*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA).
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: Author.
- Baams, L. & Bos, H. (2014). Gender non-conformiteit, stigmatisering, en psychologisch welzijn van Nederlandse lesbische, homoseksuele en biseksuele jongeren, *Tijdschrift voor seksuologie*, 38, 86-93.
- Bandura, A. (2001). *Social cognitive theory. An agentic perspective*, Stanford, Stanford University.
- Bartholomew, L. Kay, Parcel, G.S., Kok, G. & Gottlieb, N.H. (2006). *Planning Health Promotion Programs. An intervention mapping approach*. Jossey-Bass: San Fransisco.
- Berlo, W. van, Haas, S. de, Oosten, N. van, Dijk, L. van, Brants, L., Tonnon, S. & Storms, O. (2011). *Beperkt weerbaar. Een onderzoek naar seksueel geweld bij mensen met een lichamelijke, zintuiglijke of verstandelijke beperking*. Utrecht: Rutgers WPF/Movisie.
- Bron, J., Loenen, S., Haverkamp, M. & Vliet, E. van. (2015). *Seksualiteit en seksuele diversiteit in de kerndoelen*. Enschede: SLO.
- Brug, J., Assema, P. van & Lechner, L. (2010). *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering. Een planmatige aanpak*. Van Gorcum: Assen.
- Cense, M., Martens, M., Maris, S., Janssen, E., & Graaf, H. de. (2011). *Onderzoek naar determinanten van succesvolle implementatie van het leskatern relaties & seksualiteit in het basisonderwijs*. Utrecht: Rutgers.
- Cense, M. & Dalmijn, E. (2016). *In een klap volwassen. Over tienerzwangerschap*, Utrecht, Rutgers en Fiom.
- Cheng, M.M., & Udry, R. (2005). Sexual experiences of adolescents with low cognitive abilities in the U.S. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 17(2), 155-172.
- Coehoorn, I. (2019). *Procesevaluatie: Kriebels in je buik voor het speciaal onderwijs*. Utrecht: Rutgers.

- Coehoorn, I. & Vries, J. de (2017). *Procesevaluatie Kriebels in je buik. Hoe wordt het lespakket gebruikt en gewaardeerd op scholen in achterstandswijken?* Utrecht, Rutgers.
- Davis, M. K. & Gidycz, C. A. (2000). Child sexual abuse prevention programs: A meta-analysis. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 257-265.
- Doreleijers, T., Crone, E., & Jansen, L. (2010). *Biologische ontwikkeling. Psychologie van de adolescentie. basisboek*. Zutphen: Thieme Meulenhoff.
- Dorsseleer, S. van, Looze, M. de, Vermeulen-Smit, E. (2010). *Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. HBSC 2009, Utrecht, Trimbos Instituut
- Douma, J. (2018). *Jeugdigen en (jong)volwassenen met een lichte verstandelijke beperking. Kenmerken en de gevolgen voor diagnostisch onderzoek en (gedrags)interventies*. Landelijk Kenniscentrum LVB.
- Duane, Y. & Carr, A. (2002). *Prevention of child sexual abuse*. In A. Carr (Ed.), *Prevention: What works with children and adolescents? A critical review of psychological prevention programmes for children, adolescents and their families* (pp. 181-204). Hove: Brunner-Routledge.
- Dukes, E. & McGuire, B. E. (2009). Enhancing capacity to make sexuality-related decisions in people with an intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53, 727-734.
- EU Kids Online (2014). *EU Kids Online: findings, methods, recommendations*. EU Kids Online, LSE.
- Felten, H., Emmen, M. & Keuzenkamp, S. (2015). *Do the right thing: plausibiliteit van interventies voor acceptatie van homoseksualiteit*. Utrecht: Movisie.
- Gianotten, W. (2008). *Seksualiteit bij ziekte en lichamelijke beperking*. Assen: Van Gorcum.
- Graaf, H. de, Dijk, L. van, & Wijsen, C. (2010). *Leefstijlcampagne seksuele weerbaarheid: Voorbereidend literatuuronderzoek*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Graaf, H. de, Kruijer, H., Acker, J. van, Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25e, Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*, Utrecht, Rutgers WPF en Soa Aids Nederland.
- Graaf, H. de & Maris, S. (2014). *De seksuele ontwikkeling van kinderen met een beperking of psychiatrisch probleem*. Utrecht: Rutgers WPF.
- Graaf, H. de, Borne, M. van den, Nikkelen, S., Twisk, D. & Meijer, S. (2017). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2017*. Utrecht: Rutgers en Soa Aids Nederland.

Graaf, H. de, Bultinck, M., Brink, F. van den, Coehoorn, I., Borne, M. van den & Meijer, S. (2019). Seks onder je 25^e vso. Seksuele gezondheid van jongeren in cluster 3 en 4 van het voortgezet speciaal onderwijs. Utrecht: Rutgers, Soa Aids Nederland, GGzE.

Gidycz, C. A., McNamara, J. R., & Edwards, K. M. (2006). Women's risk perception and sexual victimization: A review of the literature. *Aggression and Violent Behavior, 11*(5), 441-456.

Hollingsworth, J., Ybarra, S. & Schmeier, M. (2015). *Expliciete Directe Instructie: Tips en technieken voor een goede les*. Huizen: Pica.

Inspectie van het Onderwijs (2016). *Omgaan met seksualiteit en seksuele diversiteit: een beschrijving van het onderwijsaanbod van scholen*. Den Haag: Inspectie van het Onderwijs.

Kirby, D. & Lepore, G. (2007). *Sexual risk and protective factors: Factors affecting teen sexual behavior, pregnancy, childbearing and sexually transmitted disease: Which are important? Which can you change?* Washington, D.C.: The National Campaign to Prevent Teen and Unplanned Pregnancy.

Korte, A., Lehmkuhl, U., Goecker, D., Beier, K. M., Krude, H., & Gruters-Kieslich, A. (2008). Gender identity disorders in childhood and adolescence: Currently debated concepts and treatment strategies. *Deutsches Arzteblatt International, 105*(48), 834-841.

Leflot, G., Lier, P.A.C. van, Onghena, P. & Colpin, H. (2010). The role of teacher behavior management in the development of disruptive behaviors: an intervention study with the good behavior game. *Journal of Abnormal Child Psychology, 38*(6), 869-882.

Lisdonk, J., Dalmijn, E. & Cense, M. (2016). *'Gewoon gezellig, met zo'n buik': Tienerzwangerschap bij meiden met een lichte verstandelijke beperking*. Utrecht/'s-Hertogenbosch: Rutgers/Fiom.

Maris, S., Vink, R.M., Oud, B., Deurloo, J., Kuyper, A. & Lijster-van Kampen, G.P.A. (2020). *(Onderbouwing) Richtlijn Seksuele ontwikkeling voor de jeugdhulp en jeugdbescherming (afwachting autorisatie)*. Utrecht: NJi, TNO, Rutgers, Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk, Nederlands Instituut van Psychologen, Nederlandse vereniging van pedagogen en onderwijskundigen.

Martin, K & Luke, K. (2010). Gender differences in the ABC's of the birds and the bees; What mothers teach young children about sexuality and reproduction. *Sex Roles, 62*, 278-291.

Michielsen, K., Vermandere, H., & Heirweg, S. (2018). *Sexuality education for children and young people with disabilities. A systematic scientific literature review and scoping review of grey literature*. Ghent: International Centre for Reproductive Health, Ghent University (awaiting publication).

- Molen, M. J. van der, Luit, J. E. H. van, Jongmans, M. J., & Molen, M. W. van der (2007). Verbal working memory in children with mild intellectual disabilities, *Kind en Adolescent*, 28 (3), 135-148.
- Nelson, B., Pettersson, K.O., Emmelin, M. (2020). "Experiences of teaching sexual and reproductive health to students with intellectual disabilities." *Sex Education-Sexuality Society and Learning*.
- O'Sullivan, L. F., Udell, W., Montrose, V. A., Antoniello, P., & Hoffman, S. (2010). A cognitive analysis of college students' explanations for engaging in unprotected sexual intercourse. *Archives of Sexual Behavior*, 39(5), 1121-1131.
- Peate, I. (2008). Understanding key issues in gender-variant children and young people. *British Journal of Nursing*, 17(17), 1114-1118.
- Rutgers & CED-Groep (2015). *VSO Leerlijn Seksuele Vorming*. Utrecht/Rotterdam: Rutgers/CED-Groep.
- Rutgers, Soa Aids Nederland & Fiom (2016). *Checklist LVB (intern gebruik)*. Utrecht/Amsterdam/Den Bosch: Rutgers/Soa Aids Nederland/Fiom. (intern document).
- Ryan, S., Franzetta, K. & Manlove, J. (2007). Knowledge, perceptions and motivations for contraception: influence on teens' contraceptive consistency. *Youth & Society*, 39, 182-208.
- Schaafsma, D. (2013). *Sexuality and intellectual disability: Implications for sex education*. Proefschrift, Universiteit Maastricht.
- Schaafsma, D., Kok, G., Stoffelen, J.M.T., Curfs, L.M.G.(2015). Identifying Effective Methods for Teaching Sex Education to Individuals With Intellectual Disabilities: A Systematic Review. *J Sex res.*, 52(4): 412-432.
- Tolman, D.L., Striepe, M.I., & Harmon, T. (2003). Gender matters: Constructing a model of adolescent sexual health. *Journal of Sex Research*, 40, 4-12.
- Topping, K. & Barron, I. (2009). Schoolbased child sexual abuse prevention programs: a review of effectiveness. *Review of Educational Research*, 79(1), 431-463.
- Vanwesenbeeck I., Zessen, G. van, Ingham R., Jaramazovic, E., Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: An integrated review of the evidence. *Psychol.Health*, 14, 25-50.
- WHO Regional Office for Europe & BZgA (2010). *Standards for Sexuality Education in Europe: A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists*. Cologne: Federal Centre for Health Education, BZgA.
- Wissink, I.B., Vught, E. van, Moonen, X., & Stams, G.J.M. (2015). Sexual abuse involving children with an intellectual disability (ID): A narrative review. *Developmental Disabilities*, 36, 20-35.

Wit, M. de, Moonen, X. & Douma, J. (2011). *Richtlijn Effectieve Interventies LVB: Aanbevelingen voor het ontwikkelen, aanpassen en uitvoeren van gedragsveranderende interventies voor jeugdigen met een licht verstandelijke beperking*. Utrecht: Landelijk Kenniscentrum LVG.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (Nji), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Kenniscentrum Sport & Bewegen, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

